

Zbigniew Przybyła

Płaszczyzny interpretacyjne tytułu "Lalki" Prusa

Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza 26-27, 41-50

1991-1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zbigniew Przybyła

PŁASZCZYZNY INTERPRETACYJNE TYTUŁU *LALKI* PRUSA

1. Poliwalencja tytułów powieści Bolesława Prusa

Nie wyjaśniony dotąd w pełni „szaradowy” – według Jana Trzynadlowskiego¹ tytuł *Lalki* Bolesława Prusa stanowi już przeszło sto lat zagadkę historyczno-literacką, której rozwiązanie przerasta skalę trudności napotykaną przy objaśnianiu tytułów innych powieści tego pisarza. Sens np. pierwotnego tytułu *Anielki* ujawnił niedawno Edward Pieścikowski, podkreślając w tej powieści „całkowity rozbrat z modelem powieści romansowej”², co oznaczało, że *Anielka* była „chybioną powieścią” wobec gustów i oczekiwań przeciętnego czytelnika. Także dopiero współcześnie odszukano rodowód patriotyczno-symbolicznego tytułu *Placówki* (pierwotnie: *Nasza placówka*) w gwarze lubelskiego Zawisła, gdzie słowo to oznacza „pole w jednym kawałku, przy budynkach”³. Dlatego Janina Szcześniak sądzi, że „wieloznaczeniowość i ambiwalencja tytułu powieści była na pewno zamierzona przez autora”⁴, który w *Placówce* wykorzystał swoją znajomość wsi lubelskiej.

Zmianę zaś tytułu *Emancypantki* z liczby pojedynczej na mnogą zaakceptowali już pierwsi recenzenci, uważając, że „rezultat ostateczny wyszedł inny, aniżeli Prus zamierzał” (L. Krzywicki), a – jak pisał P. Chmielowski – „ani bohaterka główna, ani żadna w ogóle z kobiet wprowadzonych do powieści nie mogą być poczytywane za jakiś prawdziwie znamienny okaz ruchu emancypacyjnego [...]”⁵.

Z cyklu prusowskich „powieści z wielkich pytań naszej epoki”⁶ jedynie *Faraon* zachował ten sam tytuł w druku prasowym i książkowym. Kolejna po nim powieść *Dzieci* już w czasie publikowania zyskała zmienioną wersję tekstu i tytułu (pierwotny: *Świt*).

Przypomniane tu zmiany tytułów powieści Prusa nie pozwalają na uogólnienie jego kronikarskiej uwagi – w związku z nazwą dorocznej zabawy – że „naj-

łatwiejszą do zrobienia nowością jest nowy tytuł⁷. W kwestii tej trafne spostrzeżenia zawiera cytowany powyżej szkic J. Szcześniak: „[...] tytuły powieści Prusa rzadko mają charakter tylko informacyjny; na ogół stanowią one środek interpretacji emotywno-oceniającej. Ale interpretacja to swoista, niedookreślona, wiele, czasem za wiele pozostawiająca inicjatywie i decyzji odbiorcy. Poliwalencja tytułów symbolicznych czy metaforycznych była na pewno lub prawdopodobnie zamierzona (podkr. – Z.P.) przez autora *Lalki*”⁸. Słuszność tych ustaleń potwierdza także analiza czytelniczego rozumienia tytułu *Lalki*.

2. Czytelniczy odbiór *Lalki* i jej tytułu

Historię czytania *Lalki* przez cztery już pokolenia czytelników odtwarzają kolejne antologie tekstów krytycznoliterackich dotyczących twórczości Prusa (L. Ogińskiej 1918, H. Markiewicza 1967, E. Pieścikowskiego 1988) oraz syntetyczne ujęcia jej recepcji czytelnicznej w książkach J. Kulczyckiej-Saloni (1963) i E. Pieścikowskiego (1988) i w nie publikowanej pracy doktorskiej M. Lubelskiej (UJ, 1979). W perspektywie historycznoliterackiej wyraźnie widać, że „[...] *Lalka* była czym innym – miała inny sens – dla autora niż dla czytelników [...]”⁹. Zarzuty pierwszych recenzentów (P. Chmielowski, A. Świętochowski, T. Jeske-Choiński) co do kompozycji *Lalki* oraz dezorientacja krytyków poszukujących bezskutecznie autorskiego *porte parole* i generalnego sensu powieści świadczą – zdaniem M. Lubelskiej – o „nieprzystawalności dotychczasowych wzorów lektury wobec wielkich arcydzieł”¹⁰. Według zaś dzisiejszych ocen, powieść Prusa „tkwiąc w tradycji nadzwyczaj głęboko jednocześnie pokazuje drogi wiodące do jej przełamania”¹¹. Dzięki dystansowi historycznemu można zaobserwować ścieranie się horyzontu oczekiwań każdego rzeczywistego czytelnika *Lalki* ze scenariuszem lektury przewidzianym dla odbiorcy idealnego, „rekonstruującego historyczne znaczenie dzieła, to, które zostało mu nadane w momencie tworzenia”¹². Polemika autora *Lalki* ze Świętochowskim świadczy o kolejnym rozminięciu się pisarza z gustami przeciętnych czytelników i przyzwyczajeniami krytyki. Stało się to wbrew teoretycznoliterackim koncepcjom Prusa, w których „orientacja na czytelnika i chęć oddziaływania na niego są stałymi współczynnikami różnego rodzaju zamiarów autorskich, towarzyszą zawsze twórczości literackiej”¹³.

Na czytelniczy odbiór *Lalki* miały wpływ kulturowo-literackie ograniczenia (mimetyzm estetyki pozytywistycznej, subiektywizm krytyki modernistycznej¹⁴) oraz jednostronności interpretacyjne z racji wyboru tylko jednego kodu interpretacji. Dzięki myślowej i kompozycyjnej złożoności tekstu *Lalka* jest „utworem podatnym na wielorakie konkretyzacje ideologiczne”¹⁵, a jej obrastanie wciąż nowymi interpretacjami odzwierciedla następującą zasadę procesu odbioru (a także procesu twórczego): od sensów potocznych (lalka dziecięca) i ste-

reotypu świadomościowego (lalka salonowa) do struktury swoistego literackiego uporządkowania przekazu (teatr lalek)¹⁶.

Jednostronność interpretacyjną w pozytywistycznych świadectwach lektury *Lalki* można tłumaczyć niepartnerskim traktowaniem publiczności czytającej przez krytyka pouczającego, sterującego czytaniem „odbiorcy o gustach i potrzebach kulturalnych kształtowanych przez prasę, który delektuje się francuskimi romansami, szukając łatwych fabuł i optymistycznych epilogów [...]”¹⁷. Także krytyka impresjonistyczna, mimo, że widziała „dwoistość w naturze i twórczości Prusa” (W. Feldman) i w autentyczności upatrywała „główną, zasadniczą cechę oryginalności talentu Prusa” (J. Lorentowicz)¹⁸, nie skłaniała się do dwuaspektowego odczytania tekstu i tytułu *Lalki*. Zarzucane Prusowi „krótkowidztwo umysłowe (przez A. Brezę, T. Jeske-Choińskiego, A. Świętochowskiego) należałoby przypisać raczej krytykom uznającym nadrzędność zasady mimetyzmu w ocenie powieści. Prus bowiem – jak stwierdzają współcześni badacze – w swojej teorii literatury „stale wymaga od czytelników intelektualnej postawy rozumienia [...]”¹⁹, a w jego twórczości bardzo zintelektualizowanej²⁰ występuje typ „kompozycji intelektualnej”²¹. Tak więc dzisiejsza „naukowa Prusologia [...] dowodzi, jak mało dostępny intelektualnie był Prus dla swoich współczesnych”²².

Przykładem tego umysłowego rozdziewu jest potępienie przez Prusa w Kronice tygodniowej (1888, nr 104) nadmiernego zainteresowania publiczności tytułem powieści „pewnego tutejszego autora”, a nie kwestią: „O ile owe typy i stosunki są prawdziwe i o ile są nowe?” W tej aluzyjnej, *pro domo sua* wypowiedzi, autor *Lalki*, drukowanej wówczas w odcinkach „Kuriera Codziennego”, „sarkastycznie zareaguje na romansową jednostronność czytelnicznych zainteresowań, na objawy splotonej recepcji [...]”²³. W riposicie zaś udzielonej Świętochowskiemu Prus opowiedział się za „metodą badania rzeczy z kilku stron”, a „nieuważnego czytelnika” pouczał, że „powieść realistyczna, osobliwie taka, której tematem jest duże zjawisko społeczne, zawsze w pierwszym czytaniu robi wrażenie czegoś powikłanego i chaotycznego [...]”²⁴.

Ze względu na złożoność semantyczną rozważanej tu powieści Prusa zasadny jest postulat Waldemara Klemma, by podejmować „analizę *Lalki* uwzględniającą całokształt zastosowanych w powieści zabiegów p o d w a j a j ą c y c h (podkr. – Z.P.) jej znaczenie [...]”²⁵. Przyjmując zatem możliwość współwystępowania także w tytule *Lalki* znaczeń dosłownych i metaforycznych, nie należy zapominać o zwyczaju kodowania informacji metatekstowej (wartościującej interpretacyjnie) w tytułach powieści dojrzałego realizmu²⁶. Prus bowiem był autorem następującej zasady twórczej: „Trzeba pisać tak, aby pojęcia oderwane symbolizować przedmiotami realnymi”²⁷. Dla badacza tytułu *Lalki* oznacza to odejście od mimetycznego odczytywania powieści i skupienie uwagi na sposobie zorganizowania tekstu.

Różne sposoby rozumienia tytułu *Lalki* pojawiły się już wśród macierzystych

czytelników powieści. W lekturze mimetycznej (np. Świętochowski) odnoszono tytułowe określenie do Izabeli, przy odczytywaniach metaforycznych (K. Ehrenberg, J.L. Popławski) odwoływano się do koncepcji ludzkiego świata marionetek, a zgłoszone zarzuty (W. Marrené-Morzowska, A.M. Lisicka) dotyczyły niemotywowania tytułu lub chęci wytworzenia wokół niego zagadkowej aury (N. Korwin-Szymanowska)²⁸. Jeśli do cytowanych opinii dołączyć komentarz Prusa na temat „przypadkowego” tytułu i jego związku z lalką Heluni Stawskiej²⁹, to tytuł powieści okazuje się hybrydą semantyczną, podatną na różne style odbioru czytelniczego.

Ponownie w sprawie tytułu *Lalki* wypowiedział się Prus w 1897 r., wskazując na „rozdział poświęcony procesowi o kradzież lalki” jako uzasadnienie syntaktycznego aspektu tytułu, będącego wyrazem wpływu „rzeczywistej lalki dziecinnej” z procesu w Brnie na „skryształowanie się, sklejenie się całej powieści”³⁰ w umyśle pisarza. Równocześnie Prus stwierdził, że powieść „powina by mieć tytuł *Trzy pokolenia*. Może nawet byłaby lepiej rozumiana z takim nazwiskiem”.

Autorska egzegeza tytułu *Lalki*, honorowana przez dawniejszych badaczy (Z. Szweykowski, H. Życzyński) wzbudziła ostatnio nieufność Eugeniusza Czaplejewicza³¹ i Tadeusza Budrewicza³², których interpretacje wzbogaciły sens inkryminowanego tytułu dzięki odszukaniu odpowiadających tej powieści przestrzeni intertekstualnych o relacjach: zamierzonych przez autora, sugerowanych w utworze oraz dostrzegalnych przez różnych czytelników³³. Wielokrotnie zaś zakodowanie tekstu *Lalki* uczyniło również z jej słowa tytułowego wyzwanie interpretacyjne, które „syci obietnicą sensu i sens ten zarazem ukrywa”³⁴.

3. Jak pogodzić różne odczytania tytułu *Lalki*?

Dzisiejszy wgląd w dzieje rozumienia tytułu *Lalki* ilustruje właściwość procesu odbioru dzieła literackiego, zaobserwowana już przez C. K. Norwida: „Czytanie autora zależy na wyczytaniu zeń tego, co on utworzył, więc e j t y m, c o p r a c ą w i e k ó w (podkr. – Z.P.) na tym urosło”³⁵. Szczególnie owocne dla zwielokrotnienia semantyki tytułowego słowa *Lalki* okazało się włączenie kontekstu pragmatycznego do nadawczo-odbiorczej gry literackiej związanej z sensem tytułu powieści. Uwzględnienie wszystkich zmian akcentów w odbiorze tytułu *Lalki* pogłębia oczywiście rozumienie samej powieści, a równocześnie pozwala określić przestrzeń interpretacyjną (semantyczną) dla tego problemu jako „miejsce uchwytniej konceptualizacji różnych pojęć znaczenia, a tym samym obszar przejawiania się znaczeń tekstu literackiego”³⁶. Przestrzeń ta składa się z poszczególnych płaszczyzn odbioru, które jako konstrukt myślowy służą do odkrycia, selekcji, oglądu i rozumienia historycznie artykułowanych odczytań sensu tytułu *Lalki*.

Koncepcja płaszczyzn interpretacyjnych (odbioru) ma swoje odniesienie do wielopłaszczyznowej rzeczywistości przedstawianej w każdym większym utworze literackim, a w szczególności w powieści realistycznej³⁷. Rozpoznanie tych płaszczyzn następuje w policeńtrycznej lekturze utworu, „zmierzającej do ujęcia interesującego nas przedmiotu w jego obiektywnej wieloaspektowości”³⁸.

Istniejące opcje rozumienia tytułu *Lalki* można przyporządkować następującym płaszczyznom interpretacyjnym:

- a) odczytanie „romansowe”: Izabela – lalka salonowa,
- b) odbiór metaforyczny: ludzie –marionetki w „teatrze lalek” Rzeckiego – perspektywa metafizyczna („Lalka [czyli przypadek]”),
– wymiar społeczny („Wszystko marionetki!”),
– odniesienie jednostkowe (Wokulski)

- c) interpretacja autorska: lalka Heluni Stawskiej, „rzeczywista lalka dziecienna” z procesu w Brnie, „*Trzy pokolenia*”.

Długowieczność czytelnicza *Lalki* zaowocowała zarówno jej odczytaniem powierzchownymi, impresyjnymi, jak i interpretacjami pogłębionymi analitycznie, a różniącymi się treściami i kategoriami pojęciowymi. Tę koniunkcyjną – jak zauważył H. Markiewicz³⁹ – łączliwość różnych interpretacji *Lalki* wzmacnia rozpoznana przez prusologów dialogiczna, w znacznym stopniu polifoniczna strategia narracyjna tej powieści⁴⁰. Język zaś powieści polifonicznej tworzy „swoisty artystyczny system języków, sytuujących się w różnych płaszczyznach (podkr. – Z.P.)”⁴¹, pozostających ze sobą w relacji dialogowej. Wypowiedź literacką generuje w tym przypadku „pozatekstowe różnojęzyczne tło dialogizujące” tekst.

Polifoniczna struktura *Lalki* stawia pytanie o możliwość włączenia jej do dziewiętnastowiecznej odmiany wyróżnionego przez Michaiła Bachtina nurtu powieści skarnawalizowanej⁴². Przemawia za tym obecność w tekście powieści „światoodczucia karnawałowego” w postaci śmiechu zredukowanego, ambiwalentnego i korelacyjna logika narracji, właściwa prozie skarnawalizowanej. Tym samym dla poszukiwania rozwiązania zagadki tytułu *Lalki* pojawia się jego nowa opcja interpretacyjna: słowo tytułowe jest pojęciem polisemantycznym, opalizującym znaczeniowo w lalkowo-karnawałowej przestrzeni powieści. Propozycja ta swoją optyką odczytania łączy zarówno rozumienie szczegółowych kwestii tekstu, jak i próby syntetyzowania sensu całości.

4. Postscriptum do *Słówka o krytyce pozytywnej*

Odszukanie koincydencji płaszczyzn interpretacyjnych tytułu *Lalki* w polifonicznym, skarnawalizowanym tekście powieści pozwala dojrzeć w *Słówku o krytyce pozytywnej* znacznie więcej – niż dotąd czyniono – przesłanek do rozwiąza-

nia zagadki tytułu. W odautorskiej wypowiedzi *ex post* widziano – w związku z rozważanym problemem – przede wszystkim protest przeciw „jednostronnemu interpretowaniu bohaterki jako „salonowej lalki”, co z kolei zawężyło odczytanie powieści [...]”⁴³. Nie próbowano np. wyjaśnić tytułu w kontekście Prusowskiej definicji humoru, a wzmiankę o Vaucansonie, konstruktorze zabawek automatów, docenił dopiero współczesny badacz problemu⁴⁴.

Także przywołana później przez Prusa – zgodnie z wymogami tainowskiego psychogenetyzmu – anegdota o „rzeczywistej lalce” nie poszerzyła czytelniczego rozumienia tytułu powieści. W obu zatem przypadkach autokomentarz *Lalki* nie ujawnił głębi pisarskiego pomysłu, który skrywają informacje pośrednie, nie doczytane *sub specie tituli*. Odkrywcą tropu platońskiego w *Lalce* sądzi nawet, że „Prus zdrowo sobie zakpił z poważnej krytyki i jeszcze poważniejszych historyków literatury, pisząc o przypadkowości tytułu, o autentycznej historii procesowej [...]”⁴⁵. Nie w tym jednak miejscu znalazła wyraz Prusowska *vis comica*.

Autor *Lalki*, czując się urażony przyznaniem mu przez Świętochowskiego błazeńskiej „czapeczki z dzwonkami”⁴⁶, napisał w riposcie, że nie wie, „czy jest w naszej literaturze człowiek, który by czuł taki wstręt do „dowcipnego” pisania i tyle wycierpiał co ja, właśnie z powodu wesołego nastroju czytelników”⁴⁷. Równocześnie w Kronice tygodniowej (K XII, 179) Prus ironizował, że „wesołemu społeczeństwu [...] trzeba wyszukiwać tematów wesołych”, a jeszcze wcześniej (1886) zapytywał: „Gdzie u licha są materiały do powieści wesołych?” (K IX, 140).

Pisarz przedstawiający ówczesne realia życia polskiego „nie mógł w literaturze głosić szczerzego optymizmu”⁴⁸, i dlatego Prus w sposób przewrotny spełnia oczekiwania czytelników, tworząc powieść nacechowaną zredukowanym śmiechem karnawałowym, zgodnie z wyznawaną przez siebie zasadą humoru ambiwalentnego. Prus bowiem – jak twierdził Świętochowski – miał „wiele śmiechu Rabelais’ego”⁴⁹; spostrzeżenie to nie ułatwiło wówczas sensownego rozpoznania „chaotycznej konstrukcji *Lalki*, gdyż publiczność czytelnicza знаła jedynie „wąską teatralno-widowiskową interpretacją karnawału, bardzo typową dla czasów nowożytnych”⁵⁰. Dlatego też zalecane przez Prusa „oglądanie rzeczy z kilku stron” i określenie dowcipu jako „kombinacji pojęć”⁵¹ nie znalazły jak dotąd odniesienia do tytułu *Lalki*.

Zapoznana bowiem interpretacyjnie homonimiczna dwuznaczność tytułowego słowa umożliwia wyobraźni czytelnika powieści jakby *z a b a w o w e* przechodzenie z jednego sensu do drugiego. Ten „zabawowy stosunek do rzeczy” – zdaniem Izaaka Passiego – „polega na swoistym łączeniu się dwóch rodzajów stosunku do rzeczy; branie ich równocześnie za prawdziwe i nieprawdziwe, za poważne i niepoważne, rzeczywiste i nierzeczywiste”⁵². W ujęciu zaś Jurija Łotmana „mechanizm efektu zabawowego polega nie na stałym jednoczesnym występowaniu różnych znaczeń, lecz na stałym uświadamianiu sobie *m o ż l i w o ś c i z n a c z e ń i n n y c h* (podkr. – Z. P.) niż to, które akurat jest odbierane.

„Efekt zabawowy” polega na tym, że różne znaczenia jednego elementu nie współistnieją nieruchomo, lecz migoczą⁵³.

W kontekście cytowanych definicji można powiedzieć, że o sposobie odczytywania tytułu *Lalki* decyduje językowo-literacka gra rozmaitych i nierównorzędnych znaczeń tytułowego słowa: dosłowności (lalka dziecięca) i przenośni (lalka salonowa), szczegółu (Wokulski, Izabela) i ogółu (całość społeczeństwa), konkretności (zabawka dziecka, człowiek) i uogólnienia (cecha społeczeństwa).

„Growe” potraktowanie sensu tytułu powieści ma uzasadnienie w Prusowskich rozważaniach teoretycznoliterackich, zakładających funkcjonalne podejście do dzieła literackiego. W swoich notatkach o kompozycji Prus pisał następująco: „Czytelnik jest to forteca, do której wchodzimy po moście współdzwźwięczności, atakujemy czynne władze duszy [...]”⁵⁴ – „współdzwźwięczność” oznacza tu „domyślność, współczucie i naśladownictwo”, drugi zaś poziom pisarskiego oddziaływania dotyczy fantazji i rozumowania. W Prusowskiej koncepcji dzieła literackiego, opartej na teorii czynu, poczucie humoru realizuje się w formie rozumienia i przeżywania go przez odbiorcę jako współtwórcę dzieła.

Autor *Lalki* prowadzi „grę z czytelnikiem również w odniesieniu do kreacji obojga czołowych bohaterów, dając rozwiązania fabularne „inne niż te, do których czytelnik był [...] przyzwyczajony [...]”⁵⁵. Wokulski, mimo że uosabia – w koncepcji Wandy Krzemińskiej – bohatera mitycznego typu realistycznego, swoim charakterem „sprawia niespodzianki”⁵⁶ czytelnikom, gdyż okazuje się bezradny w wyborze między intelektem a uczuciem, a ponadto nie posiada oczekiwanych cech pozytywnych. Grę bohatera z samym sobą oddają sceny przedstawiające jego zachowania maniakalno-neurotyczne. Natomiast oburzenie czytelników postacią Łęckiej tłumaczy W. Krzemińska niespełnieniem przez bohaterkę roli „kobiety, która by kołata ból”⁵⁷ Wokulskiego.

Elementy tajemniczości w *Lalce* wydają się wynikiem zaplanowanej przez autora gry z gustami i przyzwyczajeniami czytelników, o czym świadczy wypowiedź pisarza z okresu felietonowego publikowania tej powieści: „Gdyby z góry było wiadomo: kto się z kim ożeni i kto za kogo pójdzie, polska powieść nie miałaby czytelników” (K XI, 110). Autor *Lalki* zniecierpliwiony wówczas (kronika z 22 kwietnia 1888) pytaniami typu: „dlaczego powieść nosi tytuł *Figa z Makiem* czy też *Dziura w Moście*”, pragnął skierować uwagę czytelników na prawdziwość i nowość przedstawionych w niej typów i stosunków społecznych.

Gdyby jednak duch Prusa próbował z zaświatów za pośrednictwem jakiegoś „ziemskiego korespondenta” (w takiej roli wystąpił niegdyś Andrzej Tauber-Ziółkowski) protestować przeciw zaproponowanej tu karnawałowo-growej układni tytułu jego powieści, to oprócz podanych argumentów, na obronę autora tej koncepcji przemawia jego dystans historyczny wobec tekstu *Lalki*, który „staje się pozytywnym warunkiem rozumienia”⁵⁸, umożliwiającym „doczytanie nie-

doczytanego” (termin J. Sławińskiego). Zasadą bowiem obiektywnej interpretacji utworu jest nieutożsamianie znaczenia tekstu z determinującymi go aktami psychicznymi autora czy też aktami rozumienia przez czytelników⁵⁹. Często zdarza się tak – jak pisze Hans-Georg Gadamer – że to, co zostało pisemnie ustalone, odłączyło się od przypadkowości swojego początku i swojego twórcy, a pozytywnie otworzyło drogę nowym relacjom⁶⁰. Drugi zaś teoretyk interpretacji hermeneutycznej Paul Ricoeur stwierdził, że, jeżeli obiektywne znaczenie jest czymś innym niż subiektywna intencja autora, to może być ono konstruowane na wiele sposobów (podkr. – Z.P.)⁶¹. Tę wielorakość rozumienia tytułu *Lalki* zapewnia jego polisemantyczne odczytanie, mające walor interpretacji historycznej idealizującej, jakiej Prus nie doczekał się od swoich współczesnych.

Przypisy

¹ J. Trzynadłowski, *Rozważania nad semiologią powieści*, Wrocław 1976, s. 63.

² E. Pieścikowski, *Od „Chybionej powieści” do „Anielki”* [w:] *Nad twórczością Bolesława Prusa*. Poznań 1989, s. 17.

³ T. Brajerski, *Placówka*. „Roczniki Humanistyczne” 1967, z. 1 s. 52. Cyt. za J. Szczęśniak, *Funkcja tytułu powieści Bolesława Prusa „Placówka”* [w:] *Studia z literatury polskiej i obcej* pod red. L. Ludorowskiego. Lublin 1988, s. 374.

⁴ J. Szczęśniak, tamże.

⁵ P. Chmielowski, *Nasi powieściopisarze. Aleksander Głowacki (Bolesław Prus)* [w:] *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*. Wybór tekstów, opracowanie i wstęp E. Pieścikowski. Warszawa 1988, s. 204.

⁶ *Bolesław Prus 1847–1912. Kalendarz życia i twórczości*. Opracowali: K. Tokarzówna i S. Fita pod red. Z. Szweykowskiego. Warszawa 1969, s. 326.

⁷ B. Prus, *Kroniki*. Opracował Z. Szweykowski. T. X. Warszawa 1960, s. 215. Cytaty z *Kronik* będą w tekście podawane w sposób następujący: cyfra rzymska oznacza tom, cyfra arabska stronę (K X, 215).

⁸ J. Szczęśniak, dz.cyt., s. 381.

⁹ J. Lalewicz, *O problemach literatury z punktu widzenia czytelnika*. [w:] *Teoretycznoliterackie tematy i problemy*, red. J. Sławińskiego. „Z dziejów Form Artystycznych w Literaturze Polskiej”. T. LXVII. Wrocław 1986, s. 43.

¹⁰ M. Lubelska, *Sposoby lektur (na podstawie krytycznoliterackiego odbioru wybranych powieści polskiego realizmu XIX wieku)*. BJ Kraków, Dokt. 101/79, mszps, s. 86.

¹¹ A. Martuszevska, *Poetyka polskiej powieści dojrzałego realizmu (1876–1895)*. „Rozprawy Literackie”. T. 18. Wrocław 1977, s. 172. Także E. Warzenica-Zalewska, *Kompozycja „Lalki” wobec tradycji literackiej*. [w:] „Problemy Literatury Polskiej Okresu Pozytywizmu”. Seria I. Red. E. Jankowskiego i J. Kulczyckiej-Saloni [...] Wrocław 1980, s. 143–144.

¹² A. Okopień-Sławińska, *Relacje osobowe w literackiej komunikacji*. [w:] *Problemy socjologii literatury*. Red. J. Sławińskiego. „Z dziejów Form Artystycznych w Literaturze Polskiej”. T. XXIII. Wrocław 1971, s. 124.

¹³ E. Czaplejewicz, *Architektoniczne wizje Prusa (państwa, człowieka i literatury)*. [w:] *Dziełnastowieczność. Z poetyk polskich i rosyjskich XIX wieku*. Prace poświęcone X Międzynarodo-

wemu Kongresowi Słowistów w Sofii. Red. E. Czaplejewicza i W. Grajewskiego. „Prace Słowistyczne”. T. 72. Wrocław 1988, s. 393.

¹⁴ E. Pieścikowski, *Wstęp* [w:] *Prus. Z dziejów...* dz.cyt., s. 12–13.

¹⁵ W. Klemm, *Historia i polityka w „Lalce”*. „Przegląd Humanistyczny” 1983, z. 9/10, s. 132.

¹⁶ Zob. E. Balcerzan, *Perspektywy „poetyki odbioru”*. [w:] *Problemy socjologii literatury*, dz.cyt., s. 88.

¹⁷ E. Paczoska, *Krytyka literacka pozytywistów*, Wrocław 1988, s. 115.

¹⁸ Prus. *Z dziejów recepcji...*, dz.cyt., s. 250, 264

¹⁹ P. Lehr-Spławiński, *Bolesław Prus (Aleksander Głowacki) (1847–1912)*. [w:] *Polskie koncepcje teoretycznoliterackie w wieku XIX*. Antologia pod red. E. Czaplejewicza, K. Rutkiewiczza. Warszawa 1982, s. 232.

²⁰ E. Warzenica-Zalewska, *Koncepcja psychiki człowieka w twórczości Bolesława Prusa*. „Przegląd Humanistyczny” 1983, z. 9/10, s., 77.

²¹ S. Melkowski, *Poglądy estetyczne i działalność krytyczna Bolesława Prusa*. Warszawa 1965, s. 97.

²² E. Ichnatowicz, *Bolesław Prus – problemy twórczości i recepcji* (Sprawozdanie z sesji naukowej w ILP UW). „Przegląd Humanistyczny” 1983, z. 9/10, s., 262.

²³ E. Pieścikowski, *Od „Chybionej powieści”...*, tamże.

²⁴ B. Prus, *Słowno o krytyce pozytywnej (Poemat realistyczny w 6 pieśniach)*. [w:] *Wybór pism. Nowele*. T. III. Warszawa 1957, s. 521, 541.

²⁵ W. Klemm, dz.cyt., s. 133.

²⁶ A. Martuszevska, dz.cyt., s. 159–161.

²⁷ Cyt. za E. Czaplejewicz, dz.cyt., s. 385.

²⁸ Prus. *Z dziejów recepcji...*, dz. cyt., s. 95, 111, 115, 124; *Bolesław Prus 1847–1912. Kalendarz...*, dz. cyt., s. 400; A. M. [Lisicka], „*Lalka*”. *Powieść w 3 tomach [...]* „Przegląd Polski” 1890, t. 4, s. 623.

²⁹ B. Prus, *Słowno o krytyce...*, dz.cyt., s. 545, 548.

³⁰ A. Głowacki [B. Prus], *List do redaktora „Kuriera Warszawskiego” (1897)*. [w:] H. Markiewicz, „*Lalka*” *Bolesława Prusa*. Warszawa 1967, s. 88.

³¹ E. Czaplejewicz, *Lalki Prusa i Platona*. „Miesięcznik Literacki” 1987, nr 1, s. 59.

³² T. Budrewicz, „*Lalka*”. *Konteksty stylu*. „Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie”. T. 113. Kraków 1990, s. 160–161.

³³ Zob. H. Markiewicz, *Odmiany intertekstualności*. „Ruch Literacki” 1988, z. 4–5, s. 253.

³⁴ T. Walas, *Interpretacja jako wartość*. „Pamiętnik Literacki” 1989, z. 3, s. 20.

³⁵ Cyt. za H. Markiewicz, *Problemy odbioru i odbiorcy w polskiej nauce o literaturze*. [w:] *Literaturoznawstwo i jego sąsiedztwa*. Warszawa 1989, s. 230.

³⁶ A. Starzycki, *Myśli o badaniu semantyki tekstu literackiego*. [w:] *W kręgu historii i teorii literatury. Księga ku czci profesora Jana Trzynałdowskiego*. Pod red. B. Zakrzewskiego i A. Bazona. Wrocław 1987, s. 207.

³⁷ Zob. H. Markiewicz, „*Lalka*” *Bolesława Prusa*, dz. cyt., s. 45; M. Bachtin, *Dialog. Język. Literatura*. Red. E. Czaplejewicz i E. Kasperski. Warszawa 1983, s. 347.

³⁸ A. Nowicki, *Spotkania w rzeczach*. Warszawa 1991, s. 296.

³⁹ H. Markiewicz, *Interpretacja semantyczna dzieł literackich*. [w:] *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków-Wrocław xxxx, s. 186.

⁴⁰ S. Eile, *Dialektyka „Lalki” Bolesława Prusa*. „Pamiętnik Literacki” 1973, z. 1, s. 48.

⁴¹ M. Bachtin, *Problemy literatury i estetyki*. Przełożył W. Grajewski, Warszawa 1982, s. 269.

⁴² M. Bachtin, *Dialog...*, dz.cyt., s. 167–172.

⁴³ T. Budrewicz, dz. cyt., s. 159.

⁴⁴ A. Tauber-Ziółkowski, *Bolesław Prus: O tytule powieści mojej: „Lalka”*. [w:] *Sugestie interpretacyjne*. Londyn 1972, s. 27.

⁴⁵ Zob. przypis 31.

⁴⁶ A. Świętochowski, *Aleksander Głowacki (Bolesław Prus)*. [w:] *Wybór pism krytyczno-literackich*. Wyboru dokonał S. Sandler. Wstęp i przypisy M. Brykalska. Warszawa 1973, s. 276.

⁴⁷ B. Prus, *Słowo...*, dz. cyt., s. 515.

⁴⁸ J. Pietrkiewicz, *Usprawiedliwiona klęska w powieściach Bolesława Prusa*. [w:] *Literatura polska w perspektywie europejskiej. Studia i rozprawy*. Przełożyli A. Olszewska-Marcinkiewicz i I. Sieradzki. Teksty wybrał, opracował i przedmową opatrzył J. Starnawski. Warszawa 1986, s. 250.

⁴⁹ A. Świętochowski, dz.cyt., s. 287.

⁵⁰ M. Bachtin, *Dialog...*, dz. cyt., s. 169.

⁵¹ B. Prus, *Słowo...*, s. 518, 521.

⁵² I. Passi, *Powaga śmieszności*. Z bułgarskiego przełożyła K. Minczewska-Gospodarek. Warszawa 1980, s. 90.

⁵³ J. Łotman, *Struktura tekstu artystycznego*. Przełożyła A. Tanalska. Warszawa 1984, s. 102.

⁵⁴ Zob. przypis 19.

⁵⁵ W. Krzemińska, *Bohater mityczny w powieściach polskich i francuskich XIX w.* Warszawa 1985, s. 150.

⁵⁶ Tamże, s. 105.

⁵⁷ Tamże, s. 152.

⁵⁸ H. Markiewicz, *Interpretacja...*, dz.cyt., s. 176.

⁵⁹ Zob. E. D. Hirsch jr, *Interpretacja obiektywna*. [w:] *Studia z teorii literatury*. Archiwum przekładów „Pamiętnika Literackiego” II, Wrocław 1988, s. 58.

⁶⁰ Cyt. za H. Markiewicz, *Interpretacja...*, dz.cyt., s. 176.

⁶¹ P. Ricoeur, *Język, tekst, interpretacja*. *Wybór pism*. Wybrała i wstępem poprzedziła K. Rosner. Przełożyli P. Graff i K. Rosner. Warszawa 1989, s. 162.